

Michał Kacprzak

KOMITET DO SPRAW SZLACHTY ZAGRODOWEJ
NA WSCHODZIE POLSKI 1938–1939

Struktura społeczna II Rzeczypospolitej w niczym nie przypominała tej sprzed rozbiorów. Szczególnie widoczne było to na tzw. Ziemiach Wschodnich. W wyniku szczegółowo zaplanowanej i systematycznie prowadzonej polityki zaborców szlachta zagrodowa praktycznie zlikwidowana została jako warstwa społeczna. Na Litwie, Białorusi i Ukrainie tylko w latach 1831–1868 pozbawiono szlachectwa około 488 797 osób, tj. 4,5% ludności¹. Działalność ta odcisnęła poważne piętno na warstwie drobnoszlacheckiej. Większość jej przedstawicieli zatraciła polską świadomość narodową, znalazła się pod wpływem Cerkwi prawosławnej i Kościoła greckokatolickiego, pod względem gospodarczym, a często i kulturalnym zrównała się z mało-rolnym elementem chłopskim, „w większości wypadków czynnik tradycji szlacheckiej pozostał jako główny, a nieraz jedyny pomost, łączący tę grupę ludności z polskością”².

W Małopolsce Wschodniej jeszcze przed 1914 r. szlachta próbowała się zorganizować, jednak nie znalazła poparcia ani u administracji austriackiej, ani nawet u społeczeństwa polskiego. Po odzyskaniu niepodległości również nie doczekała się takiego wsparcia³. W 1921 r. Władysław Studnicki w ramach opracowywanego planu kolonizacyjnego zwrócił uwagę na znaczenie szlachty w procesie tworzenia silnych polskich ośrodków na wschodzie. Jednak

¹ L. Zasztowt, *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni”, t. I, z. 3, s. 625; zob.: J. Sikorska-Kulesza, *Weryfikacje szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831–1868*, *ibidem*, t. II, z. 3; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987; Archiwum Akt Nowych, Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski (Sekcja Naukowa) (dalej Komitet...), t. 1, s. 3–6; A. Chojnowski, *Szlachta zagrodowa*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 445.

² AAN, Komitet..., t. 1, s. 6.

³ *Ibidem*, s. 20–21; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia Polski*, t. 2, Gdańsk 1990, s. 824.

tematyka ta poruszana była niezmiernie rzadko, a w polskiej historiografii w okresie międzywojennym nie doczekała się nawet dogłębnej analizy⁴.

Momentem przełomowym było wydanie w 1929 r. przez Władysława Pulnarowicza książki *U źródeł Stryja, Sanu i Dniestru*. Po raz pierwszy zwrócono uwagę szerokiej opinii społecznej na potrzebę przeprowadzenia akcji repolonizacyjnej⁵. Początek konkretnych prac nad przywróceniem do polskości potomków dawnej szlachty zagrodowej w Małopolsce Wschodniej przypadł na rok 1934. Całość działań koordynowana była przez powstały 23 listopada 1935 r. Sekretariat Porozumiewawczy Polskich Organizacji Społecznych we Lwowie, z ramienia którego akcję prowadziło Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich. Instytucjami wspierającymi były: Towarzystwo Szkoły Ludowej, Małopolskie Towarzystwo Rolnicze i Związek Strzelecki. Wybór padł na powiat turczański w woj. lwowskim, ponieważ szlachta stanowiła tam większość ludności. W dwóch kompaniach 5. pułku strzelców podhalańskich, stacjonującego w Przemyślu, większość żołnierzy stanowiła młodzież szlachecka. Do zaścianków zaczęto kolportować czasopismo „Pobudka”, działalność rozpoczął ZS, rozpoczęto organizowanie kół szlachty zagrodowej. Przykład turczański znalazł wkrótce oddźwięk w sąsiednich powiatach⁶.

Rok 1936 przyniósł rozszerzenie terenu działań i pogłębienie pracy organizacyjnej, a następny zintensyfikował podejmowane działania. Przygotowano wycieczkę do Krakowa i dwie na trasie Zagłębie–Warszawa–Gdynia, w których uczestniczyło 500 osób. Wycieczki dla żołnierzy z rodzin szlacheckich realizowały władze wojskowe. Podjęto także wysiłek wydawniczy. Pismo „Pobudka” zmieniło status z miesięcznika na dwutygodnik, ukazały się publikacje W. Pulnarowicza *Rycerstwo polskie Podkarpacia* i Ferdynanda Ossendowskiego *Orły Podkarpacia*, a także kalendarz szlachty zagrodowej Podkarpacia na 1938 r. Przeprowadzono kursy społeczno-wychowawcze dla nauczycieli na terenach Okręgu Korpusu VI. Lwów i X. Przemyśl, w których wzięło udział 800 uczestników. Kluczowym zadaniem stało się propagowanie

⁴ AAN, Komitet..., t. 1, s. 11; W. Studnicki, *Kolonizacja i rozwój gospodarczy naszego Wschodu*, Warszawa 1921, s. 16; R. Horoszkiewicz, *Szlachta zaściankowa na ziemiach wschodnich*, Warszawa 1936, s. 34–35; L. Zasztowt, *op. cit.*, s. 615.

⁵ W. Pobóg-Malinowski, *op. cit.*, s. 823–824; W. Pulnarowicz, *U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru*, Turka 1929, s. 132–144.

⁶ AAN, Komitet..., t. 1, s. 11; *ibidem*, Instytucje wojskowe, t. 296/III 18; P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997, s. 180–181; Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski, *Sprawozdanie z prac Komitetu do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski za rok 1938/39*, Warszawa 1939, s. 8–9; R. Horoszkiewicz, *op. cit.*, s. 34–35; Centralne Archiwum Wojskowe, Wiceministrowie Spraw Wojskowych, sygn. I.300.4.1, s. 50–51, 59.

zagadnienia rewindykacji za pośrednictwem organów SP POS i okręgów TRZW, a także zainteresowania tym problemem prasy stołecznej i regionalnej⁷.

Podjęta akcja kulturalno-oświatowa opierała się na organizowaniu świetlic przy poszczególnych kołach. W powiecie turczańskim powstały cztery świetlice, w leskim i dobromilskim po trzy. Działalność rozpoczęło 28 ruchomych bibliotek. Przy współpracy TSL w samym woj. lwowskim odbyło się 100 półkolonii letnich dla dzieci szlacheckich. Zwrócono uwagę na tworzenie parafii rzymskokatolickich, budowę kaplic i kościołów.

Akcja gospodarcza koncentrowała się na wspieraniu inicjatyw spółdzielczych. W woj. lwowskim powstały dwie spółdzielnie mleczarskie, dwa sklepy spożywcze, utworzono kółka rolnicze: 13 w powiecie turczańskim, 4 w samborskim, po 3 w leskim i dobromilskim. Propagowano hodowlę owiec, w tym celu sprowadzano rasowe tryki i matki. Wprowadzono ułatwienia w nabywaniu koni z licytacji wojskowych. W „Pobudce” podjęto kampanię na rzecz zakładania sadów owocowych i podniesienia wydajności gospodarstw⁸.

Dnia 17.10.1937 r. odbył się we Lwowie zjazd około 4000 przedstawicieli szlachty, na którym uchwalono utworzenie Związku Szlachty Zagrodowej Podkarpacia. Powołano komisję z W. Pulnarowiczem, w celu opracowania statutu⁹. W lutym 1938 r., w Przemyślu, miał miejsce zjazd delegatów kół ZSZ, w którym wzięło udział około 400 osób. Wybrano władze związku z prezesem ks. Antonim Miodońskim¹⁰. Stan organizacyjny przedstawia tab. 1.

Inną formę organizacyjną, ze względów narodowościowo-socjalnych, przyjęto dla terenów północno-wschodnich. W powiatach grodzieńskim, wołkowyskim i szczuczyńskim powstały związki zaścianków złożone z kół gminnych. W grudniu 1937 r. planowano zjazd dla utworzenia Rady Głównej Związku Zaścianków, który to związek liczył około 2 000 szlachty w 35 kołach. Planowano rozszerzyć akcję tworząc związki powiatowe w powiatach: mołdeczańskim, wileńskim, święciańskim, wołyńskim, lidzkim, a w dalszej kolejności na pozostałych terenach ziemi wileńskiej, nowogródzkiej i częściowo białostockiej. Od listopada rozpoczęto wydawanie dwutygodnika „Nasza Okolica”¹¹.

⁷ AAN, Komitet..., t. 1, s. 12. Strona techniczna wycieczek zob.: *ibidem*, Ministerstwo Komunikacji, t. 996.

⁸ *Ibidem*, s. 14–15.

⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹⁰ *Ibidem*, t. 2, s. 16; P. Stawecki, *Następcy...*, s. 184–185.

¹¹ AAN, Komitet..., t. 1, s. 16.

Tabela 1

Rozwój ZSZ w latach 1936–1939

Rok	Miesiąc	Koła	Zarządy powiatowe	Zarządy okręgowe	Członkowie
1936	Listopad	8	1	–	500
1937	Październik	83	3	2	7 500
1937	Grudzień	100	6	2	11 500
1938	Luty	147	8	2	12 000
1938	Marzec	200	12	3	14 500
1938	Maj	270	23	3	18 000
1938	Sierpień	310	23	3	22 000
1938	Październik	361	26	3	25 000
1939	Luty	450	28	4	41 000

Źródło: AAN, Komitet..., t. 2, s. 16; TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...*, s. 9.

Z końcem 1937 r. akcja rewindykacji szlachty przybrała już rozmiary na tyle znaczące, że zaistniała potrzeba połączenia wysiłków czynionych dotąd przez wojsko, z działaniami innych resortów. Dnia 15 listopada 1937 r. w sali konferencyjnej MSWojsk. odbyła się narada przedstawicieli ministerstw, instytucji i wojska w sprawie powołania międzyministerialnego komitetu do spraw szlachty zagrodowej. Obradom przewodniczył I wiceminister spraw wojskowych gen. Janusz Głuchowski¹². W konferencji udział wzięli: II wiceminister spraw wojskowych gen. Aleksander Litwinowicz, dyrektor Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego

¹² Głuchowski Janusz Juliusz (1888–1964) gen. dyw. Urodzony w Bukowej koło Piotrkowa Trybunalskiego, studiował na Politechnice w Leodium, działał w ZWC i ZS, 1914–1917 w I Brygadzie Legionów Polskich. Po kryzysie przysięgowym początkowo internowany w Beniaminowie, następnie uwięziony przez Niemców. Uwolniony w październiku 1918 r. organizował w Lublinie 3 p.uł. i na jego czele uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej; płk czerwiec 1919 r. 1920–1924 d-ca 1 BK, czasowo 2 BK. W 1925 r. ukończył kurs wyższych dowódców i do 1930 r. d-ca 4 DK; w 1927 r. gen. bryg. Komendant Wyższych Studiów Wojskowych. 1934–1935 d-ca OK X. Przemyśl, następnie I wiceminister spraw wojskowych. W 1939 r. internowany w Rumunii, zbiegł do Francji, gdzie pozostawał bez przydziału. Przeciwnik gen. Władysława Sikorskiego. 1943–1945 d-ca Jednostek Wojska w Wielkiej Brytanii; w 1945 r. gen. dyw. Potem bez przydziału, mieszkał i zmarł w Londynie. Odznaczony Orderem Virtuti Militari 5 kl, Polonia Restituta 3 kl., Krzyżem Niepodległości z mieczami, trzykrotnie Krzyżem Walecznych, złotym Krzyżem Zasługi. H. P. Kosk, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 1, Pruszków 1998, s. 154; T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *Generalowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991, s. 37; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 121–122.

gen. Józef Olszyna-Wilczyński, przedstawiciel Prezydium Rady Ministrów Stanisław Paprocki, reprezentanci Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Przemysłu i Handlu, Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Rolnictwa i Reform Rolnych, Skarbu, Komunikacji, Poczty i Telegrafów; delegaci Wojskowego Instytutu Naukowo Oświatowego, Departamentu Dowodzenia Ogólnego, Departamentu Uzupelnień, Oddziału II Sztabu Głównego, Komendy Głównej Straży Granicznej, Komendy Głównej Junackich Hufców Pracy¹³.

Po otwarciu posiedzenia przez gen. J. Głuchowskiego referat o zagadnieniu szlachty zagrodowej na wschodzie Polski wygłosił ppłk dypl. Stanisław Sadowski¹⁴. Przedstawił w nim rys historyczny i wyodrębnił obszary o różnym poziomie świadomości narodowej szlachty:

1) region podkarpacki: około 300 000, nieznaczny procent zachował świadomość polską, sporadycznie używany język polski, 80–90% grekokatolików, tradycja szlachecka czynnikiem wyróżniającym;

2) region podolski: około 60 000–80 000, większość grekokatolicy, nikła świadomość narodowa, żywa tradycja szlachecka;

3) region wołyński: 100 000–150 000, część zachowała świadomość polską i wyznanie rzymskokatolickie, większość – język *ruski*¹⁵ i prawosławie, silne prądy ukrainizacyjne;

4) region poleski: 100 000, większość – prawosławie i język *poleski*, silne tradycje szlacheckie, mocno podkreślane, niski poziom gospodarki i kultury;

5) region północny: 200 000–250 000, znaczna część zachowała wyznanie rzymskokatolickie i świadomą łączność z polskością, nieco mniej na co dzień używało języka polskiego, żywa tradycja szlachecka.

Ogółem ppłk dypl. S. Sadowski oszacował liczbę szlachty na 800 000–1 000 000, z której większość zatraciła świadomość narodową, a żywy czynnik szlachecki często pozostał jedynym łącznikiem z polskością. Przypomniał także badania Wiktora Ormickiego, wykazujące, iż na terenie 44% obszaru kraju liczba Polaków nie przekraczała połowy liczby mieszkańców. Na tym terenie około 10% ludności stanowili potomkowie dawnej szlachty.

We wnioskach postulował dokładne zbadanie problemu, „opracowanie planu pracy w skali państwowej dla rewindykacji narodowej elementu szlacheckiego, a także uruchomienie wszystkich środków dla wzmocnienia

¹³ AAN, Komitet..., t. 1, s. 19.

¹⁴ Zob. J. A. Radomski, Sadowski Stanisław, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław 1992–1993, s. 316–317.

¹⁵ Szerzej o problematyce użycia słów „ruski – ukraiński” zob.: Nazione Ruthenus, *Ruski a ukraiński*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, r. I, nr 1, s. 27–31; I. Kerdyn, *Bigos terminologiczny*, *ibidem*, R. IV, nr 28, s. 308–311; S. Baran, *Słowa ruski – rusiński – ukraiński na tle ustawodawstwa polskiego*, *ibidem*, R. VII, nr 31, s. 329–332; *Rusini czy „Ukraińcy”*, „Pobudka”, R. V, nr 12, s. 6.

żywoitu polskiego na wschodzie Rzeczypospolitej przez masę szlachty zagrodowej”¹⁶.

Po wysłuchaniu sprawozdania z dotychczasowych prac w zakresie rewindykacji gen. J. Głuchowski wypowiedział się na temat znaczenia czynnika szlacheckiego w Małopolsce Wschodniej. Zwrócił uwagę, iż podejmowane działania, opierając się na czynniku tradycji szlacheckiej, nie mogły propagować stanowości i kastowości. Przeciwnie, powinny podkreślać bliski związek z polskim chłopem, a element tradycji łączyć z obowiązkiem służby wojskowej. Niezbędna była też pomoc osobom, które wstępując do ZSZ narażone były na gospodarczy bojkot ze strony Ukraińców. Równie poważny problem to przeciwdziałanie rewindykacji ze strony ukraińskich nauczycieli.

W dalszej części ppłk dypl. S. Sadowski zaprezentował projekt międzyministerialnego komitetu do spraw szlachty zagrodowej, z prośbą o opinie, w celu przedstawienia premierowi¹⁷. Zadaniem tego ciała miało być:

„1) zbadanie zagadnienia szlachty zagrodowej na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej z punktu widzenia możliwości wzmocnienia elementu polskiego na tych obszarach;

2) opracowanie planu akcji rządowej i społecznej w odniesieniu do szlachty zagrodowej na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej;

3) koordynowanie wysiłków podejmowanych przez poszczególne ministerstwa w odniesieniu do zagadnienia szlachty zagrodowej”.

W planowanym składzie komitetu znaleźliby się przewodniczący i zastępcy, mianowani przez premiera, dwóch sekretarzy wyznaczonych przez ministrów spraw wojskowych i wewnętrznych, oraz członkowie, po jednym z Prezydium Rady Ministrów i każdego z zainteresowanych ministerstw. Mogli się tu również znaleźć na zasadzie kooptacji specjaliści spoza resortów, jednak bez prawa głosu. Organami pracy mieli być członkowie, zajmujący się zagadnieniami resortowymi w ramach środków poszczególnych ministerstw, a także zaproszeni specjaliści i instytucje naukowe.

Komitet miał podlegać premierowi. Uchwały zyskiwałyby moc prawną po akceptacji Rady Ministrów w zakresie całokształtu akcji lub poszczególnych ministrów w ramach zagadnień resortowych. Wobec rządu wnioskodawcą był minister spraw wojskowych, wobec ministrów przewodniczący. Zakładano specyficzną metodę pracy: „Praca komitetu nosi charakter tajny. Komitet nie może stykać się bezpośrednio z władzami I i II instancji, jak również z instytucjami społecznymi. Konieczne kontakty komitet nawiązuje za pośrednictwem właściwych ministerstw, nie ujawniając swego istnienia”¹⁸.

¹⁶ AAN, Komitet..., t. 1, s. 2–10.

¹⁷ *Ibidem*, s. 20–21.

¹⁸ *Ibidem*, s. 17–18.

Po przedstawieniu projektu regulaminu ppłk dypl. S. Sadowski zaprezentował przyjęty przez MSWojsk. ogólny program prac w kwestii szlachty zagrodowej w Małopolsce Wschodniej. Celem podjętej akcji była rewindykacja i asymilacja narodowa całej masy szlacheckiej Podkarpacia. Sięganie po tradycje rycerskie służyło pobudzeniu łączności ideowej z Polską, przy zachowaniu bliskich stosunków z chłopem i robotnikiem. Zakładano stopniowe pogłębianie tych związków od wzmacniania tradycji, przez udział języka polskiego początkowo w życiu społecznym, potem także prywatnym, aż po „łączność wyznaniową w łonie Kościoła katolickiego”. Dostrzeżono potrzebę pielęgnowania głębokiej religijności i szacunku dla przyjętych zwyczajów religijnych. Postulowano stworzenie dogodnych warunków do przechodzenia na obrządek rzymskokatolicki, ale w ten sposób, by odbywało się ono powoli i bez bezpośredniego nacisku. Istotnym czynnikiem był udział szlachty w polskich organizacjach gospodarczych. Zakładano, iż: „Oddziaływaniem współczesnym i szarmonizowanym [!] wszystkich środków społecznych, gospodarczych i administracyjnych, kościelnych i wojskowych możemy uzyskać stopniowy, lecz trwały i pozytywny rezultat prac”¹⁹.

Postawiono konkretne cele dla organizacji społecznych: ZSZ stanowił najsilniejsze środowisko do organizowania szlachty, zaś TRZW z ramienia SP POS było instytucją kierującą całokształtem rewindykacji w porozumieniu z organizacjami oświatowo-kulturalnymi i gospodarczymi: TSL – zakładanie półkolonii, ochronek, burs, szkół zawodowych, specjalnych, bibliotek i świetlic, ZS – wychowanie fizyczne, obywatelskie, przysposobienie wojskowe i rolnicze młodzieży przedpoborowej, MTR – całokształt życia gospodarczego wsi szlacheckiej.

W aspekcie gospodarczym chodziło o uruchomienie inwestycji, zwłaszcza komunalnych, w rejonach zamieszkałych przez szlachtę, przebudowę i doskonalenie struktury gospodarki rolnej, dopływ taniego kredytu w celu uruchomienia produkcji rolnoprzetwórczej, zaopatrzenia w nawozy sztuczne, narzędzia rolnicze i inne wyroby przemysłowe.

W ramach środków administracyjnych priorytetami było podniesienie autorytetu języka polskiego, powrót do polskich nazwisk, propaganda, wspieranie organizacji społecznych tam, gdzie to możliwe, uwzględnienie czynnika szlacheckiego w samorządzie. Szczególny nacisk położono na kwestię szkolnictwa, zwłaszcza na narodowość nauczycieli oraz tworzenie szkół średnich i specjalistycznych.

Zakres działań dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego koncentrował się na budowie kościołów, kaplic, tworzeniu nowych parafii i filii parafii, katechetur, pomocy duchowej i materialnej parafiom pracującym w trudnych warunkach, zapewnieniu placówkom kościelnym odpowiedniej ilości

¹⁹ *Ibidem*, s. 24.

materiałów propagandowych. Rolą wojska było wychowanie młodzieży szlacheckiej w jednostkach, lub w specjalnych pododdziałach, zacieśnienie związków z terenem i zasilenie kadry zawodowej młodzieżą szlachecką²⁰.

W dalszej kolejności ppłk dypl. S. Sadowski przedstawił plan prac na najbliższą przyszłość, zawierający szczegółowe postulaty pod adresem MSW, MPiH, MOS, MWRiOP, MRiRR, Ministerstwa Komunikacji, Poczty i Telegrafów. Zakładano objęcie prac naukowych w zakresie rewindykacji patronatem Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich oraz powołanie placówek we Lwowie, Lublinie i Wilnie. Odnotowano potrzebę powołania instytucji społecznej wspierającej czynniki państwowe w zakresie propagandy, organizacji środków i opieki nad ruchem szlachty zagrodowej. Pod względem organizacyjnym miała to być autonomiczna sekcja TRZW²¹.

Zebrań zakończył gen. A. Litwinowicz, zaznaczając informacyjny charakter spotkania i zapowiadając dalszą dyskusję nad poszczególnymi zagadnieniami po pełnym zapoznaniu się z przedstawionymi materiałami²².

Komitet międzyministerialny prawdopodobnie nigdy nie powstał. Wzmianki o nim znajdują się jedynie w dokumentach ze spotkania 15 listopada 1937 r. Znajdują się one w AAN, w dwóch zespołach: Komitet..., i Ministerstwo Komunikacji. Ich wpłynięcie potwierdzone jest w „Dzienniku Aktów Tajnych Biura Wojskowego Ministerstwa Komunikacji”, brak tam jednak informacji na temat przebiegu dalszej korespondencji. Istnieją jedynie poprawki do projektu komitetu opracowywane w ramach ministerstwa. Piotr Stawecki stwierdził, iż zamiast niego powstał Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski, autonomiczna sekcja TRZW²³.

Wybór TRZW nie był przypadkowy. Jako cel działania Towarzystwo stawiało sobie „rozwój stanu kulturalnego i gospodarczego Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w ramach państwowości polskiej” poprzez współpracę z władzami i instytucjami, odpowiednią promocję, szkolenia, opiekę nad młodzieżą, wspieranie placówek gospodarczych. W odróżnieniu od innych organizacji miało być niezależne w działaniu, nie związane z żadną grupą, mieć charakter elitarny, patrzeć na problemy Ziem Wschodnich w „całości kształcie interesów Państwa” i podejmować zadania obejmujące całość zagadnień gospodarczo-kulturalnych w celu pełnego powiązania tych terenów z resztą kraju. Celem towarzystwa nie było podejmowanie bezpośrednich działań, a raczej pomoc i uaktywnianie organizacji terenowych, miało ono

²⁰ *Ibidem*, s. 25–27.

²¹ *Ibidem*, s. 28–30.

²² *Ibidem*, s. 32.

²³ P. Stawecki, *Następcy...*, s. 183, przyp. 56. Zob.: AAN, Ministerstwo Komunikacji, t. 308, 3169.

być adwokatem Ziemi Wschodnich oraz rezonansiem dla postulatów napływających z terenu²⁴.

Naczelnymi władzami TRZW były Walny Zjazd, Zarząd Główny i Rada Główna. Rada była „organem czuwającym nad przestrzeganiem ideologii Stowarzyszenia, kontrolującym Zarząd Główny i zatwierdzającym budżet, a Zarząd był faktycznym gospodarzem Towarzystwa”. Prezesem Rady był Aleksander Prystor, a Zarządu Józef Kożuchowski. Członkami władz TRZW byli m. in.: Henryk Gruber, Bronisław Helczyński, gen. Roman Górecki, gen. Tadeusz Kasprzycki, gen. Mieczysław Mackiewicz, S. Paprocki, Jan Piłsudski, Władysław Raczkiewicz, gen. Kazimierz Sosnkowski, gen. Lucjan Żeligowski, gen. J. Głuchowski, Piotr Jarocki, Kazimierz Skórewicz, Ludwik Grodzicki²⁵.

Towarzystwo działało od 11 października 1933 r., odbyło trzy Walne Zjazdy: 11 października 1936 r., 22 maja 1938 r. i 11 czerwca 1939 r. Każdy z nich był okazją do generalnego podsumowania dotychczasowej działalności, określenia słabych i silnych stron TRZW. Było to również forum do szerokiej dyskusji, w której uczestniczyli przedstawiciele wszystkich regionów Polski. Umożliwiało patrzenie na problematykę Ziemi Wschodnich w rzeczywistym całokształcie potrzeb i problemów państwa. Ukazywało nie tylko poszczególne województwa, czy regiony domagające się natychmiastowej pomocy, ale Kresy jako pewną całość, mającą tak prawa, jak i obowiązki²⁶. W połowie 1939 r. TRZW liczyło 19 okręgów, 165 kół i 8495 członków, z czego na Ziemiach Wschodnich: 10 okręgów, 107 kół i 4198 członków²⁷.

Działalność TRZW prowadzona była dwutorowo. Koła i okręgi podejmowały zadania lokalne, o ile mieściły się one w wytycznych Walnych Zjazdów i Rady Głównej. Ponadto były zobowiązane do realizacji akcji organizowanych na poziomie całego towarzystwa. Zarząd Główny był organem koordynującym ich wykonanie. Prowadził również samodzielną działalność bezpośrednio bądź też poprzez powołane w tym celu sekcje, m. in.: prasową, turystyki, bibliotek i czyteln, pomocy w naturze, Komitet

²⁴ Statut Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich i instrukcja organizacyjna, Warszawa 1934, s. 3–4; CAW, Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, sygn. I.300.1.356, Referat Wiceprezesa Zarządu Głównego TRZW p. Piotra Jarockiego wygłoszony na posiedzeniu Komisji dla Spraw Organizacyjnych Walnego Zjazdu TRZW w dn. 11.10.1936 r., s. 5–6; T.R.Z.W. zadania i organizacja, Warszawa 1934, s. 4–6; J. Tomaszewski, Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich, [w:] Encyklopedia..., s. 461.

²⁵ Statut..., s. 13–15; Sprawozdanie Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich z działalności 11.X.33–11.X.36, Warszawa 1936, s. 9–22; Sprawozdanie Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich z działalności w drugim okresie sprawozdawczym 11.X.36–22.VI.38, Warszawa 1938, s. 11–14.

²⁶ Sprawozdanie... 11.X.36–22.VI.38, s. 25–35; Rzut oka na 5-letnią działalność Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich, „Rocznik Ziemi Wschodnich” 1939, s. 229–230.

²⁷ CAW, GMSWojsk., sygn. I.300.1.356, Sprawozdanie Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich w trzecim okresie sprawozdawczym 22.V.1938–11.VI.1939, s. 45.

dla Spraw Kas Bezprocentowych. Ponadto przy TRZW autonomicznie działały: Instytut Gospodarczy Ziem Wschodnich, Komitet Opieki nad Pobojowiskami Legionów Polskich, Studium o Ziemiach Wschodnich, Koła Młodych oraz Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski²⁸.

Komitet²⁹ powstał 25 lutego 1938 r., jako wytyczne przyjmując podjęcie pracy rewindykacyjnej w interesie ogólnonarodowym, ponad podziałami politycznymi i społecznymi oraz dostosowanie jej metod do konkretnych realiów terenowych. Działalność ukierunkowano na Małopolskę Wschodnią i w dalszej kolejności Wołyń³⁰. Przewodniczącym został gen. J. Głuchowski, członkami prezydium Tadeusz Garbusiński, Dittrich, ppłk dypl. S. Sadowski. Komitet grupował działaczy terenowych, mających doświadczenie w dziedzinie organizacji szlachty zagrodowej, i wybitnych przedstawicieli takich dziedzin jak historia, geografia, etnologia. Połączenie tych elementów miało sprawić, by: „stał się społecznym ośrodkiem planowania i dyspozycji całokształtu akcji rewindykacyjnej w porozumieniu ze wszystkimi polskimi organizacjami społecznymi w Sekretariacie Porozumiewawczym Polskich Organizacji Społecznych we Lwowie”³¹.

Komitet działał w czterech sekcjach: naukowej, propagandowej, gospodarczej i finansowej. Funkcjonowanie sekcji naukowej zostanie omówione dalej. Propagandowa miała służyć informowaniu opinii publicznej oraz pomocy w organizacji i promocji w terenie, gospodarcza poznawała potrzeby szlachty, w celu uruchomienia pomocy, a finansowa gromadziła środki na realizację podejmowanych działań³².

W tajnym memoriale z sierpnia 1938 r. kierowanym do rządu Komitet szacował liczbę potomków szlachty zagrodowej na około 500 tys., która w 80% była greckokatolicka, a w 90% posługiwała się językiem *ruskim*. Zwracał uwagę na znaczenie czynnika szlacheckiego na tym terenie, gdyż powodzenie akcji rewindykacyjnej mogło w poważny sposób zmienić proporcje narodowościowe. Obrazuje to tab. 2.

²⁸ CAW, GMSWojsk. sygn. I.300.1.356, s. 356, *Sprawy organizacyjne TRZW materiał do dyskusji dla Komisji Organizacyjnej III Walnego Zjazdu TRZW w dn. 11. VI. 1939 r.*, s. 15; *ibidem*, *Sprawozdanie... 22.V.1938–11.VI.1939*, s. 40; *Sprawozdanie... 11.X.36–22.VI.38*, s. 14–15.

²⁹ Istnieje rozbieżność w stosowaniu pełnej nazwy. Występują dwie wersje: 1. Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski – zob.: Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski, *Sprawozdanie z prac Komitetu do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski za rok 1938/39*, Warszawa 1939 (dalej: TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...*); A. Chojnowski, *Szlachta...* 2. Komitet dla Spraw... – zob.: *Sprawozdanie... 11.X.36–22.VI.38*, s. 76. Poprawna jest wersja 1., użyta w oficjalnym sprawozdaniu Komitetu.

³⁰ TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...*, s. 5.

³¹ AAN, Komitet..., t. 8, s. 1–2.

³² TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...*, s. 6.

Tabela 2

Skład ludności Małopolski Wschodniej przed i po planowanej rewindykacji (w %)

Województwo	Dane wg spisu z 1931 r.		Po rewindykacji		
	Polaków	Rusinów i Ukraińców	Polaków		Rusinów i Ukraińców
Lwowskie	57,0	34,1	62	(+5)	29
Stanisławowskie	22,4	68,9	34	(+12)	56
Tarnopolskie	49,3	45,5	53	(+4)	41
Małopolska Wschodnia	47,0	45,0	52	(+5)	39

Źródło: AAN, Komitet..., t. 8, s. 3.

Mimo, iż to zestawienie miało jedynie charakter teoretycznych rozważań, to jednak jego choćby połowiczna realizacja mogła spowodować wzrost odsetka Polaków powyżej 50%. Według szacunków Komitetu osiągnięcie takiego stanu w krótkim czasie było realne, o ile potraktowane zostałoby jako zadanie ogólnonarodowe i ogólnopaństwowe.

Wynikające z użycia słowa „szlachecki” posądzenia o wznawianie tendencji stanowych, uznano za sprzeczne z faktami nieporozumienie. W realiach Podkarpacia określenie to traciło swój stanowy charakter, a stało się „jedynym łącznikiem z polskością, odróżniającym od innych elementów zamieszkujących ziemie południowo-wschodnie”³³.

Poprzez ZSZ Komitet patronował wielu akcjom realizowanym wśród szlachty. Olbrzymie znaczenie przywiązywano do wydawanego w Przemyślu przez zarząd główny ZSZ dwutygodnika „Pobudka”, który wraz z dodatkiem dla dzieci „Mała Pobudka” (20 tys. egzemplarzy w okresie letnim) był jedynym polskim słowem czytany przez ludność używającą na co dzień języka *ruskiego*³⁴. Nakład gazety stopniowo wzrastał, co ilustruje tab. 3.

We wspomnianym memoriale komitet postulował „konieczność jednolitego ustosunkowania się wszystkich organów państwa do zagadnienia rewindykacji” i przeznaczenia na nią specjalnych środków, które „będą tańsze niż likwidacja separatystycznych ruchów mniejszościowych”. Za istotny uznał także wzrost bezpieczeństwa publicznego i autorytetu państwa, umożliwienie polonizacji szkolnictwa w przeciwdziałaniu procesów utrakwizacyjnych i rutenizacyjnych, co wiązało się z wprowadzeniem polskich nauczycieli do szkół w osiedlach szlacheckich, a także potrzebę zwiększenia

³³ *Ibidem*, s. 4.³⁴ *Ibidem*, s. 7.

Tabela 3

Nakład „Pobudki” w latach 1935–1938

Rok	Miesiąc	Prenumeratorzy	Nakład
1935	Grudzień	300	1 000
1936	Grudzień	1 500	2 500
1937	Październik	3 500	4 500
1938	Luty	6 000	7 000
1938	Sierpień	10 000	11 000

Źródło: AAN, Komitet..., t. 8, s. 7.

nadzoru nad Cerkwią greckokatolicką W aspekcie gospodarczym zaznaczył konieczność uwzględnienia szlachty w parcelacji i regulacji struktury rolnej oraz uruchomienia kredytów państwowych³⁵.

Pierwszy ogólny zjazd delegatów ZSZ postanowił prosić marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego o objęcie protektoratu nad związkiem. Dnia 19 lutego 1938 r. ppłk dypl. S. Sadowski podjął korespondencję z Biurem Inspekcji Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych, przedstawiając projekt petycji:

„Do Pana Marszałka Polski Edwarda Rydza-Śmigłego
Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych

w Warszawie

Zjazd Ogólny Delegatów Związku Szlachty Zagrodowej, skupiający w swych szeregach wielotysięczne rzesze potomków dawnych rycerzy polskich osadzonych przez Królów i Hetmanów Najjaśniejszej Rzeczypospolitej na ziemiach Małopolski Wschodniej dla pełnienia żołnierskiej służby ku obronie granic państwa, zwraca się z korną prośbą do dzisiejszego Wielkiego Hetmana Polski, Wodza Naczelnego Wojsk Polskich, Marszałka Polski Edwarda Rydza-Śmigłego o roztoczenie swego wysokiego protektoratu nad pracami Związku, które zmierzają ku wzmocnieniu dawnych rycerskich cnót i odnowienia dawnych żołnierskich obowiązków w służbie Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej wśród wielkiej masy szlachty zagrodowej z naszej ziemi.

Przemyśl, dnia 13 lutego 1938 r.”³⁶

Do realizacji tych zamiarów doszło 24 czerwca 1938 r., kiedy to w ramach 7-dniowej wycieczki po Polsce 500-osobowa grupa młodzieży szlacheckiej została przyjęta przez marszałka. Podobna wycieczka miała miejsce rok później i została przyjęta przez prezydenta i marszałka, który wyraził pełne zaufanie do ZSZ³⁷.

³⁵ AAN, Komitet..., t. 8, s. 11–13.

³⁶ *Ibidem*, t. 24, s. 1–3.

³⁷ AAN, Komitet..., t. 8, s. 7; „Pobudka”, r. V, nr 14, s. 1. Zob. „Polska Zbrojna”, R. XVIII, nr 171.

Komitet przywiązywał dużą wagę do istnienia tzw. kordonu sokalskiego, który był barierą oddzielającą oddziaływanie nacjonalistów ukraińskich z dawnej Galicji, przeważnie greckokatolickich, na prawosławnych mieszkańców Wołynia, stojących znacznie niżej pod względem uświadczenia narodowego, oświaty i kultury. Dla Polaków Sokalszczyzna była pomostem z Lubelskiego na Podole, miała też być zaporą zabezpieczającą Lubelszczyznę i Lwów przed roszczeniami ukraińskimi. Komitet szacował ilość tamtejszej szlachty na 4931 rodzin: 1920 rzymsko- i 3011 greckokatolickich³⁸. Liczbę osób przedstawia tab. 4.

Tabela 4

Szlachta rzymsko- i greckokatolicka w powiecie sokalskim

Wyszczególnienie	Ogółem	Rzymskokatolicy	Grekokatolicy
Ludność	109 111	25 425	69 260
Szlachta	25 000	10 000	15 000

Źródło: AAN, Komitet..., t. 9, s. 3.

Na dzień 1 marca 1939 r. stan ZSZ w Małopolsce Wschodniej, w czterech okręgach: przemyskim, lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim, wynosił 452 koła i 41 080 członków. Przy uwzględnieniu członków rodzin ZSZ oddziaływał bezpośrednio na około 200 000 osób³⁹.

Tabela 5

Liczba rodzin i głów szlachty zagrodowej w województwach lwowskim i stanisławowskim

Woj. lwowskie			Woj. stanisławowskie		
powiat	rodzin	głów	powiat	rodzin	głów
Bóbrka	5 112	25 560	Dolina	3 323	16 615
Dobromil	1 823	9 115	Horodenka	4 020	21 100
Drohobycz	3 652	18 260	Kałuż	3 334	16 670
Gródek Jagielloński	3 234	16 170	Kołomyja	4 930	24 650

³⁸ AAN, Komitet..., t. 7, s. 1, 5. Patrz też: A. Chojnowski, *Koncepcje...*, s. 227. Odmienne opinie patrz też: P. Dunin-Borkowski, *Problem kordonu sokalskiego*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, R. VII, nr 31, s. 329–332.

³⁹ CAW, GMSWojsk., sygn. I.300.1.413, s. 31. Inny szacunek: 800 kół i 530 000 członków (z rodzinami). W. Pobóg-Malinowski, *op. cit.*, s. 824; Wykaz szlachty zagrodowej w powiecie leskim woj. lwowskiego zob.: AAN, Urząd Wojewódzki Lwowski, t. 269, mkrf. 1748.

Tabela 5 (cd.)

Woj. lwowskie			Woj. stanisławowskie		
powiat	rodzin	głów	powiat	rodzin	głów
Jaworów	1 782	8 910	Kosów	2 143	10 715
Lesko	537	2 685	Nadwórna	3 923	19 615
Lubaczów	2 180	10 900	Rohatyn	5 214	26 205
Przemyśl	4 049	20 245	Śniatyn	2 047	10 235
Rawa Ruska	3 898	19 490	Stanisławów	5 262	26 310
Rudki	1 575	7 875	Stryj	3 449	17 245
Sambor	3 732	18 660	Tlumacz	3 498	17 490
Sanok	4 333	21 665	Żydaczów	4 443	22 200
Sokal	4 837	24 185			
Turka	4 620	23 100			
Żółkiew	1 473	7 365			
Ogółem	46 837	234 185		45 586	229 050

Źródło: AAN, Komitet..., t. 21, s. 4; t. 22, s. 10

Początkowo nie planowano prac na Wołyniu, ich podjęcie w 1938 r. wynikało z oddziaływania Podkarpacia, a także wiązało się z akcją konwersji z prawosławia na katolicyzm⁴⁰. Z czasem powstał Wojewódzki Związek Szlachty Zagrodowej na Wołyniu z zarządem w Łucku. Opłacano działalność ośmiu instruktorów terenowych. Od 1 marca 1939 r. ukazywała się „Pobudka Wołyńska”. Łącznie istniało 181 kół skupiających do 8000 członków⁴¹. Liczbę kół w powiatach na dzień 15 marca 1939 r. przedstawia tab. 6.

Niewielkie zainteresowanie komitetu rejonami północno-wschodnimi wynikało z ich wewnętrznego uwarunkowania. Na południu szlachta w olbrzymiej większości była greckokatolicka, w nieco mniejszej zrutenizowana. Na północy polskość nierozzerwalnie łączyła się z rzymskokatolicyzmem, a oprócz tego zaścianki sąsiadowały nierzadko z polskimi wsiami nieszlacheckimi. Połączenie tego faktu z dużym ekskluzywizmem wśród szlachty mogłoby spowodować napięcia społeczne o podłożu stanowym. Istniała

⁴⁰ TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...*, s. 15. Szerzej o tym zagadnieniu zob. A. Chojnowski, *Koncepcje...*, s. 229–232; P. Stawecki, *Następcy...*, s. 188–201; J. Łobodowski, *Sprawa rewindykacji – ponownie*, „Zeszyty Historyczne”, 1970, z. 18; G. Matwiejew, *Akcja „rewindykacji” na Wołyniu w końcu lat 30-tych*, „Przegląd Wschodni”, t. V, z. 4; W. Mędrzecki, *Rewindykacja cerkwi prawosławnych*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 370.

⁴¹ AAN, Urząd Wojewódzki Wołyński, sygn. 277 I-1, poz. 4, mkrf. 1800/1, s. 54. Inne dane: 141 kół, 5120 członków. CAW, GMSWojsk., sygn. I.300.1.413, s. 31.

Tabela 6

Wykaz kół ZSZ na Wołyniu

Powiat	Liczba kół
Kostopol	45
Horohów	37
Dubno	34
Sarny	34
Łuck	12
Kowel	6
Równe	6
Zdołbunów	4
Krzemieniec	3

Źródło: AAN, Urząd Wojewódzki Wołyński, sygn. 277 I-1, poz. 4, mkrf. 1800/1, s. 54.

ewentualna możliwość wykorzystania szlachty jako ofensywy polonizacyjnej w stosunku do Białorusinów, jednak nie była ona do tego przygotowana, zwłaszcza pod względem kulturowym⁴².

Komitet zamierzał kontynuować prace w dalszym ciągu, koncentrując wysiłek wokół Małopolski Wschodniej i Wołynia. Pogłębienie i rozszerzenie osiągniętych wyników planowano osiągnąć „przez kształcenie działaczy miejscowych spośród szlachty zagrodowej, uaktywnienie życia organizacyjnego w pierwszym rzędzie na terenie domów ludowych i świetlic, silną akcją wychowawczą wśród dzieci i młodzieży oraz wśród kobiet, jak również przez planową akcją gospodarczą dla wsi szlacheckich”⁴³.

Planowany budżet komitetu na rok 1939 przedstawia tab. 7.

Tabela 7

Planowane wydatki komitetu na rok 1939

Zadanie	Kwota
Propaganda prasowa i wydawnicza	50 000
Radiofonizacja	5 000

⁴² AAN, Urząd Wojewódzki Białostocki, sygn. 226 I. 1., mkrf. 1537/1, s. 7-8. Patrz też: P. Stawecki, *Następcy...*, s. 184-185.

⁴³ TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...*, s. 17.

Tabela 7 (cd.)

Zadanie	Kwota
Opieka nad młodzieżą	50 000
Świetlice i domy ludowe	50 000
Utrzymanie 50 instruktorów w terenie	90 000
Badania naukowe	5 000
Razem	250 000

Źródło: AAN, Komitet..., t. 8, s. 13.

W pracy Komitetu istotną rolę odgrywała sekcja naukowa. Jej celem była koordynacja wysiłków polskiego świata nauki w celu pogłębienia związków Ziemi Wschodnich z centrum kraju poprzez rewindykację dla polskości potomków dawnej szlachty zagrodowej. Przez jednolite ujęcie wszystkich badań i działalności naukowej w tym zakresie Komitet uzyskał możliwość ich efektywnego planowania i wykorzystania. Sekcja miała również pełnić niejako funkcję sekretariatu, informując świat naukowy o rozwoju i potrzebach akcji rewindykacyjnej.

Przewodniczącym sekcji naukowej i odpowiedzialnym za łączność z Łemkowszczyzną został ppłk dypl. Alojzy Horak⁴⁴. W ramach sekcji utrzymywano łączność z poszczególnymi rejonami, odpowiedzialnym za Małopolskę Wschodnią był W. Pulnarowicz, Polesie – Adam Kaniewski, Wołyń – Jakub Hoffman, Nowogródzczyznę – Roman Horoszkiewicz, Wileńszczyzna i Grodzieńszczyzna początkowo nie zostały obsadzone. Sekretarzami działów sekcji zostali: historycznego – mjr Otton Laskowski, heraldycznego – Jerzy Odrowąż-Pieniążek, geograficznego – Jerzy Zaborski, etnosocjologicznego – Tadeusz Cieślak. Wakat pozostał na stanowisku sekretarza działu historyczno-literackiego.

Zasięgiem badań objęty został obszar ośmiu województw: stanisławowskiego, tarnopolskiego, wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, wileńskiego, krakowskiego po San z Łemkowszczyzną sanocką i sądecką powiatów: Jasło, Gorlice, Sącz, białostockiego w części wschodniej, włączając w to Białystok i Bielsk. Ramy chronologiczne sięgały początków państwowości polskiej⁴⁵.

⁴⁴ Zob.: A. K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. I, Warszawa 1987, s. 83–85; S. Płoski, *Horak Alojzy*, [w:] *PSB*, t. IX, Wrocław 1960, s. 618–619; P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997, s. 161.

⁴⁵ AAN, Komitet..., t. 2, s. 2–3.

Przedmiotem badań naukowych komitetu nie była wyłącznie historia szlachty zagrodowej i miejscowości przez nią zamieszkanymi (ponad 2500), ale całość osadnictwa, „wszystkie sfery związane z Polską: Manów, Włodyków, Bojarów Putnych, rody wójtów, sołtysów wsi na prawie niemieckim, królewszczyzn i ekonomii królewskich, kniaziów i wojewodów w osadnictwie wołoskim”. Równoległe do studiów nad przeszłością tych grup prowadzone były badania aktualnego stanu stosunków społecznych, wyznaniowych oraz gospodarczych na Kresach Wschodnich. Obok badań historyków, geografów i etnologów równie duże znaczenie, zwłaszcza dla dalszego wykorzystania w propagandzie, miały działania historyków literatury. Największe potrzeby dostrzegano na terenie Małopolski Wschodniej, Wołynia i Łemkowszczyzny⁴⁶.

Wydawane przez sekcję komunikaty informacyjne miały umożliwić realizację następujących zadań:

- 1) prowadzenie akcji informacyjnej dotyczącej ilości siedzib i nazwisk szlachty zagrodowej;
- 2) pośredniczenie w sprawach pomocy badaczom;
- 3) ewidencja prac naukowych;
- 4) współpraca w akcji wydawniczej prac naukowych i popularnonaukowych⁴⁷.

Stan osobowy, ze względu na stale napływające zgłoszenia, ulegał ciągłym zmianom. W październiku 1938 r. wynosił on 181 osób oraz instytucji społecznych i naukowych. Sekcja naukowa podejmowała studia bezpośrednio bądź też przy współpracy z lokalnymi instytucjami naukowo-społecznymi: Instytutem Badań Spraw Narodowościowych, Instytutem Bałtyckim w Gdyni, Instytutem Śląskim w Katowicach, KNBZW, Komisją Naukową SP POS, Polskim Towarzystwem Heraldycznym, Radą Naczelną Organizacji Ziemiańskich, Towarzystwem Przyjaźni Huculszczyzny, Towarzystwami Przyjaźni Nauk w Stanisławowie, Tarnopolu i Łucku, Wołyńskim Instytutem Naukowym w Krzemieńcu, Związkiem Ziem Górskich⁴⁸.

W połowie 1938 r. skala prac przybrała już poważne rozmiary. Sekcja podjęła się sporządzenia aktualnego spisu rodzin szlachty zagrodowej, zawierającego opis przydomków, siedzib, herbów, głów rodów i mapę rozmieszczenia. Na prośbę zainteresowanych członków ZSZ, J. Odrowąż-Pieniążek miał przygotować tablice herbowe poszczególnych rodów do powieszenia w chatach. Komisja naukowa SP POS podjęła badania nad stanem obecnym szlachty zagrodowej na ziemiach południowo-wschodnich, żywotami zasłużonych szlachciców zagrodowych Małopolski Wschodniej i przyczynkami do historii rodów.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 4.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 5.

⁴⁸ AAN, Centralne Towarzystwo Rolnicze, t. 1287, s. 5.

Szeregu prac podjął się senator W. Pulnarowicz, który miał opracować przydomki szlacheckie, historie 300 rodów z ziem południowo-wschodnich, pracę na temat ideologii i zadań, a także historię ruchu odrodzeniowego oraz życiorysy wybitnych osobistości spośród szlachty zagrodowej. Dalszymi badaniami objęto także Łemkowszczyznę, ziemie chełmską i podlaską woj. lubelskiego, a także woj. poleskie oraz region północno-wschodni⁴⁹.

Stan zaawansowania dotychczasowej działalności został przedstawiony w sprawozdaniu budżetowym za rok 1938/1939. Komisja naukowa liczyła w tym czasie 214 osób i instytucji naukowych, w tym 80 przedstawicieli ciał naukowych wyższych uczelni. Znacznym problemem było małe zainteresowanie działalnością komitetu przez reprezentantów renomowanych gremiów nauki. Ich udział wynosił około 20% przedstawicieli zainteresowanych dziedzin⁵⁰.

Ze względu na szczupłe środki osiągnięty w omawianym czasie efekt wydawniczy nie przedstawiał się w sposób zbyt imponujący. Opracowano spis szlachty zagrodowej województwa stanisławowskiego z mapą ilustrującą jej rozmieszczenie, podobnie 2/3 części województwa lwowskiego i tarnopolskiego oraz Łemkowszczyznę krakowską. Znaczącym wynikiem, który przyczynił się do częściowego uciszenia głosów krytycznych, było zewidencjonowanie 600 tys. szlachty zagrodowej.

Olbrzymie niewykorzystane możliwości dla wzmocnienia czynnika polskiego na Kresach poprzez akcję rewindykacyjną widziano w opracowaniu osadnictwa włościańskiego i dotarciu do ksiąg prawosławnych i greckokatolickich, które dotąd nie były udostępniane.

Na podstawie dotychczasowych badań liczbę „zaginionej ludności polskiej” w Małopolsce Wschodniej oszacowano na około 1 500 000. Jako poważne osiągnięcie uznano również „odnalezienie zaginionego szczepu polskiego” – Łemkowszczyzny – liczącej ponad 100 000 osób⁵¹.

Na dochody sekcji, oprócz dotacji komitetu i działalności wydawniczej, składały się również datki od osób prywatnych⁵². Wydatki na rok 1938/1939 przedstawia tab. 8.

⁴⁹ AAN, Komitet..., t. 2, s. 9–13. Ówczesny stan badań nad Łemkowszczyzną zob.: J. R., *Badania nad Łemkowszczyzną*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, R. V, nr 18; K. Pieradzka, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Warszawa 1990.

⁵⁰ AAN, Komitet..., t. 7, s. 6.

⁵¹ *Ibidem*, s. 7–8. Teza o polskim rodowodzie Łemków została odrzucona przez współczesną naukę na rzecz pochodzenia ukraińskiego. Zob.: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, [red.: J. Czajkowski], cz. I, Rzeszów 1992.

⁵² AAN, CTR, t. 1287, s. 9.

Tabela 8

Wydatki sekcji naukowej w roku 1938/1939

Wydatki	Kwota
Honoraria	1 314,80
Koszty badań terenowych	820,20
Maszynopisy	784,45
Mapy i ilustracje	169,00
Druk	2 978,62
Razem	6 067,07 ^a

^a W oryginale po zsumowaniu widnieje błędna kwota 6 063,07 zł. AAN, Komitet..., t. 7, s. 9.

Źródło: AAN, Komitet..., t. 7, s. 9.

Przewodniczący ppłk dypl. A. Horak przygotował plan pracy i projekt budżetu na rok 1939/1940. Założono w nim prowadzenie prac w dziale organizacyjnym oraz naukowo-wydawniczym. Sekcja miała przyczynić się do większego zainteresowania środowiska naukowego akcją rewindykacyjną i objąć swą opieką naukowców zaangażowanych w tę pracę. Postulowano preferowanie tych osób przy awansach i uwzględnianie w przyznawaniu Krzyża Zasługi. Członkowie sekcji mieli uczestniczyć i wspierać prace lokalnych towarzystw społecznych. Postanowiono premiować studentów podejmujących w ramach seminariów problematykę szlachty zagrodowej, przewidziano ufundowanie dla nich pięć nagród pieniężnych w wysokości 100 zł każda. W dziale naukowo-wydawniczym planowano prowadzenie prac statystycznych, monografii źródłowych i popularyzacyjnych. Istotnym elementem planowanych działań było podjęcie przygotowań do przypadającego na rok 1941 spisu ludności. Dawało to nowe możliwości, zwłaszcza ze względu na skalę tego przedsięwzięcia, nieporównywalną z dotychczas przeprowadzonymi przez Komitet⁵³. Planowany budżet sekcji na rok 1939/1940 przedstawia tab. 9.

⁵³ *Ibidem*, s. 1–2.

Tabela 9

Planowany budżet sekcji naukowej Komitetu na rok 1939/1940

Zadanie	Kwota
Dochody	
Dotacja komitetu	15 000
Przewidywane dochody z działalności wydawniczej	1 000
Razem	16 000
Wydatki	
Wydawnictwa	12 900
Subwencja dla Wołyńskiego Towarzystwa Naukowego na wydawanie wypisów metryk rzymskokatolickich z XVII i XVIII w.	1 000
Nagrody za prace seminaryjne	500
Komunikaty i korespondencja	100
Rezerwa	1 500
Razem	16 000

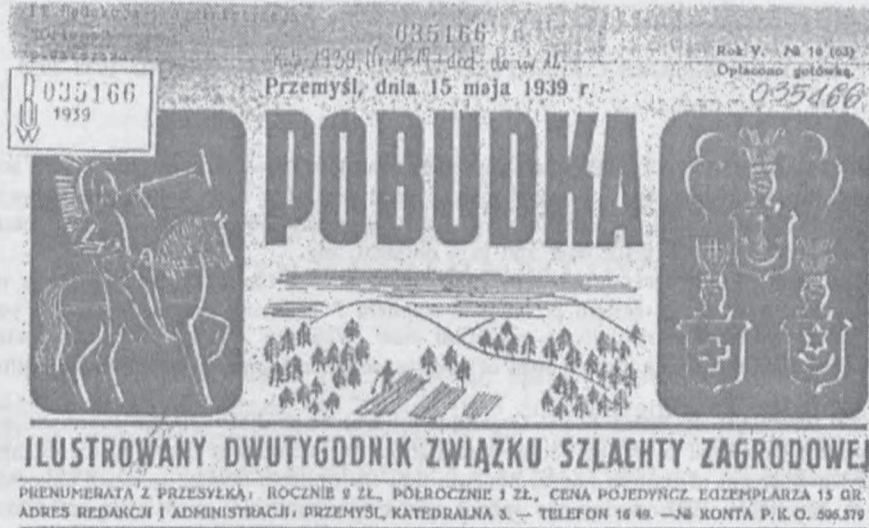
Źródło: AAN, Komitet..., t. 7, s. 3–5.

Ze względu na wzrost ilości członków sekcji, jej powagę naukową, ilość korespondencji zaistniała potrzeba powołania przewodniczącego, wybitnej osobowości wojskowej i naukowej, obdarzonego dużym autorytetem. W związku z tym, a także wobec niemożliwości pogodzenia dotychczasowej działalności z obowiązkami służbowymi ppłk dypl. A. Horak ustąpił ze składu komisji⁵⁴.

Komitet działał zbyt krótko, by można oceniać efekty jego działalności. Powstał z inspiracji kół wojskowych i był przez nie w pełni kontrolowany. Spełniał przy tym funkcję instytucji społecznej, co miało zjednywać mu zwolenników dla idei rewindykacji szlachty. Podjął na szeroką skalę badania naukowe, jednak ich wyniki w kilku przypadkach mogą być kwestionowane. Biorąc pod uwagę wysiłki zarówno Komitetu, jak i bezpośrednio wojska, to akcja rewindykacji nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Spotkała się za to z silnym przeciwdziałaniem ukraińskim i brakiem silniejszego wsparcia ze strony społeczeństwa polskiego⁵⁵.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 9. Patrz też: CAW, GMSWojsk., sygn. I.300.1.413, s. 33.

⁵⁵ P. Stawecki, *Następcy...*, s. 185–188; TRZW Komitet..., *Sprawozdanie...* s. 14–15; A. Chojnowski, *Koncepcje...*, s. 229.

Fot. 1. Winieta „Pobudki”

Fot. 2. Rozmieszczenie szlachty zagrodowej

Źródło: CAW, Departament Dowodzenia Ogólnego, sygn. I.300.22.120, J. Paczosa, *Ogólny rys szlachty zagrodowej w Małopolsce Wschodniej.*

Michał Kacprzak

NOBILITY'S AFFAIRS COMMITTEE IN THE EASTERN POLAND 1938-1939

One of the results of long standing annexations was liquidation of the whole social stratum which nobility had presented before partitions. The first actions to make the descendants of the former nobility become the Poles took place in 1934. In north-eastern terrains the actions took place later and in a different way.

The action of the recapturing of nobility was begun in turczański administrative unit, and it was spread on the eastern province in southern Poland and Wołyń. The noble youth were led to special military units. A periodical titled 'Wake up' was started to distribute to backwaters. The organizing of the circles of nobility, common rooms, cooperatives, agricultural was started as well.

The Secretariat of Polish Social Organizations was responsible for the coordination of the actions. On behalf of Polish Social Organizations the action was taken by the Company of the Development of Eastern Lands. But with time the problem became so much momentous that in November 1937, during the special conference organized by Ministry of Military Affairs, representatives of ministries, institutions and army decided to appoint interministerial Nobility's Affairs Committee.

But instead of it on 25th February 1938 Nobility's Affairs Committee was appointed within the Company of the Development of Eastern Lands. The activity of the committee was run in four sections: scientific, propaganda, economic and financial. The committee was patronizing to the actions of Nobility Union which numbered about six hundred and thirty of circles and fifty thousand of members in 1939. The scientific section fulfilled a crucial role in the workings of the committee. Work was due to be run as a national activity, not political and adjusted to the local conditions and coordinated with the whole of Polish work in the East.